

Է. Գ. Ք. Աղալյան

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Իր բաղձալիցիանի վարկացումով, իր խորաթափանց, քննական մտքով, սրամաքանակյան դատողությունների հզոր ուժով ու գիտնականի բազմաբեղուն աշխատասիրությամբ, Մանուկ Աբեղյանը արևելահայ բանասիրության բացառիկ դեմքերից մեկն է։ Ուսումնասիրությունների նյութ դարձնելով հայ հին ու միջին դարերի մատենագրությունը, հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, հայոց լեզուն, առանձնապես արևելյան դրական աշխարհաբարը, նա ստեղծել է այնպիսի աշխատություններ, որոնք հայագիտության մեջ ունեն և միշտ էլ կունենան իրենց պատվավոր տեղը։

Մանուկ Աբեղյանը ծնվել է 1865 թ., Հին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում։ Դպրոցական կրթությունն ստացել է Գեորգյան ճեմարանում, որը ավարտել է 1886 թ.։ Այնուհետև, զննել է Նվրոպա և սովորել մի քանի համալսարաններում։ 1898 թ. ավարտել է Ննայի համալսարանը և ստացել փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան։ Համալսարանական բաղձալիցիանի կրթությունն ստացած, հարուստ ու խոր գիտելիքներով նա եկել է Հայաստան և այդ ժամանակից ի վեր իր ամբողջ կյանքը նվիրել է գիտությանն ու մանկավարժական աշխատասփին։ Իբրև հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ, ապա՝ դասախոս, պաշտոնավարել է Էջմիածնի ճեմարանում, Շուշիի թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում, Կովկասյան համալսարանում, հետագայում՝ սովետական կարգերի հաստատումից հետո, Երևանի պետական համալսարանում, որի հիմնադիրներից մեկն է եղել ինքը և ուրիշ բուհերում։ Հայաստանի կառավարությունը ըստ արժանվույն գնահատելով մեծ հայագիտի բեղնավոր գիտական գործունեությունը, շնորհել է նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան (honoris causa) և պրոֆեսորի կոչում։ 1943 թ., ՀՍՍՐ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրման օրից, ընտրվել է ակադեմիայի հիմնադիր կազմի իսկական անդամ։ Գիտնականի փառավոր պատվի արժանացած, իր հարուստ և մեծարժեք գրական ժառանգությունը սերունդներին թողնելով՝ վախճանվել է Աբեղյանը 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին։

Մանուկ Աբեղյանը բեղմնավոր գիտական կյանք է ունեցել. բազմաթիվ են նրա մեծարժեք աշխատությունները, որոնց զգալի մասը բանասիրական ու գրականագիտական ուսումնասիրություններ են, ինչպես՝ Հայ ժողովրդական առասպելներ՝ Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ (Վաղ-պատ, 1899), Համառոտությունն հայ ժողովրդական վեպի (Երևան, 1923), Հայոց լեզվի տալաչափություն (Երևան, 1923), «Էփրայմներ» կոչված կորոզներն իբրև Աստղիկ-Իերկեսո գիգունու ածանցներ (Երևան, 1941), Հայոց հին գրականության պատմություն (Երևան, գիրք առաջին, 1944, գիրք երկրորդ, 1946) և այլն։

Վերջինս, որ լույս տեսավ հեղինակի մահվանից հետո (առաջին դիրքը՝ 1944 թ. նոյեմբերին, հեղինակի մահվանից ընդամենը իրկու ամիս հետո), ընդգրկում է հայ հին գրականության պատմությունն սկզբից մինչև նոր շրջանը։ Ըստ ամենայնի այս աշխատությունը հեղինակի մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների ամփոփումը, հանրագումարն է, ինչպես հայտնում է ինքը («Առաջաբանում») և, իբրև այդպիսին՝ յուր գլուխգործոցը. այդ գործի գերազանց արժեքն անուրանալի է։

Հայոց լեզվի վերաբերյալ նույնպես շատ հոգվածներ և աշխատություններ ունի նա, որոնք, ըստ մեծի մասին, աշխարհաբարի քերականության, ուղղագրության և այդպիսի գործնական ուսուցողական խնդիրների են վերաբերում։ Այսպես, նա հեղինակն է «Աշխարհաբարի քերականության» (Թիֆլիս, 1907, Բ. տպ. 1910), «Աշխարհաբարի շարահյուսության» (Վաղ-պատ, 1912), «Գրաբարի համառոտ քերականության» (Վաղ-պատ, 1907—8, Բ. տպ. 1936) դասագրքերի։ Տեսական բնույթ ունեցող գործերից կարևորներն են. 1. «Աշխարհաբարի հոլովներ» (Վաղ-պատ, 1908), որի մեջ քննության է առնում աշխարհաբար հայերենի հոլովները և պաշտպանում հենց իր առաջ քաշած այն դրույթը, թե արդի հայերենն ունի հինգ հոլով։ 2. «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (Վաղ-պատ, 1909). նախորդի մասին Ստ. Մալխասյանցի դրած քննադատության («Նոր դպրոց», 1908) պատասխանն է, որի մեջ հեղինակը դարձյալ այն տեսակետն է պաշտպանում, թե աշխարհաբարում հայցական հոլով չկա։

Թե՛ այս երկու և թե՛ ուրիշ փոքրիկ հետազոտություններն ամփոփված են յուր արժեքավոր, հմուտ ուսումնասիրության մեջ, որ է «Հայոց լեզվի տեսություն» (Երևան, 1931)։ Սա է Աբեղյանի գլխավոր ուսումնասիրությունը՝ հայոց լեզվի վերաբերյալ, որի մեջ նա ամբողջական կերպով տվել է յուր տեսակետները հայոց լեզվի մասին, հատկապես քերականագիտական հարցերի նկատմամբ՝ մանրազնին քննության ենթարկելով ժամանակակից հայերենի շնչունաբանությունը, իմաստաբանությունը, բառակազմությունն ու ձևաբանությունը. այստեղ էլ ամփոփել է նա յուր տեսակետները ընդհանուր լեզվաբանական-տեսական հարցերի մասին, ուստի և թե՛ նրա լեզվաբանական ուղղությունը և թե՛ հայերենի մասին ունեցած հայացքներին ամբողջապես կարող ենք ծանոթանալ այս աշխատության վերլուծությամբ։

Գիրքը բաղկացած է վեց մասից (ներածություն, հնչյունաբանություն, իմաստաբանություն, բառակազմություն, ձևաբանություն). վեցերորդ մասը, որ միայն հինգ էջ է գրավում (362—366), շարահյուսությունն է. այդ մասի համար հեղինակը հանձնարարում է յուր «Աշխարհաբարի շարահյուսություն»-ը։ Ամբողջ գրքից մեր ուսումնասիրության անմիջական նյութն է կազմում ներածությունը, որի մեջ հեղինակն արտահայտել է յուր լեզվաբանական-տեսական սկզբունքները. այդ սկզբունքների համառոտ ամփոփումը հետևյալն է։

Հայտնի է, որ Մանուկ Աբեղյանն իր լեզվաբանական ուղղությամբ հետևել է երիտքերականների դպրոցին, որ անցյալ դարի իրկրորդ կեսում տիրապետող ուղղությունն էր լեզվաբանության բնագավառում և որ մեծ դեր է կատարել պատմական լեզվաբանության զարգացման մեջ։ Առաջին և կարևորագույն հարցը, որի լուծմամբ նա կապվում է այդ դպրոցի հետ, լեզվի բնորոշումն է։ Ինչպես երիտքերականները, այնպես էլ Աբեղյանը ելնում է այն հիմնական սկզբունքից, որ իրականում գոյություն ունեն միայն անհատների լե-

զուներու Հիմնվելով այն փաստի վրա, որ տվյալ լեզվով խոսող հանրության անդամները երբեք էլ ճիշտ ու ճիշտ իրար նման չեն խոսում, որ «նույնիսկ միևնույն լեզվական շրջանին պատկանող անհատները միմյանց բոլորովին նման չեն խոսում, այլ յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն անհատական լեզուն» (էջ 40), նա կզրակացնում է, թե «Բնչույեա առանձին բառերի նյութական նշանակությունները տարբեր են զանազան անհատների համար, նույնպես և տարբեր են նաև բառերի ձևական նշանակությունները, հաճախ և բառերի կապակցության ձևերի նշանակությունները» (էջ 43): Հաղորդակցման պրոցեսում զրահորդող անհատական տարբերությունների վրա էլ, ահա, հիմնվելով՝ նա կզրակացնում է. «Քանի որ ամեն առանձին անհատ խոսելիս գործածում է այն լեզվական պատկերացումները, որոնք որևէ կերպով ավելի սերտ են զուգորդված իր մտքի մեջ, դրանից առաջանում է այն, որ մեկ անհատ ավելի այս ու այն բառերն ու կապակցության ձևերն է գործածում խոսելիս ու գրելիս, իսկ մի ուրիշ անհատ՝ ուրիշները: Հետևաբար և անհատների լեզուները, լեզվական զուգորդությունների սերտ կամ թույլ լինելու պատճառով ևս տարբերվում են միմյանցից, երբեմն նույնիսկ խիստ կերպով, այնպես որ կարելի է ասել, որ կան միայն անհատական լեզուներ» (էջ 41):

Ելնելով այս հիմնական սկզբունքից, Աբեղյանը դիտում է լեզուն լոկ անհատական գործադրության մեջ և քննում այն իբրև անհատի մեջ կատարվող հոգեբանական երևույթների արդյունք: Մարդկային լեզուն, նրա ըմբռնումով, անհատի մեջ կատարվող հոգեկան գործողությունների արդյունքն է. արտաքին աշխարհից մարդն իր զգայարանների միջոցով ստանում է այս կամ այն տպավորությունը, որ նյարդային համակարգության միջոցով հաղորդվում է ուղեղին. «Այս բնախոսական երևույթին-զրգիռներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևույթը կամ գործողությունը, այն է՝ զգայելը, այսինքն՝ ունենում ենք զանազան զգայություններ» (էջ 14): Այդ զգայությունների արդյունքն այն է լինում, որ «մենք իմանում կամ ճանաչում ենք արտաքին առարկան կամ նրա գոյությունը» (էջ 14): Այսպիսի ճանաչման հետևանքով մարդու գիտակցության մեջ մնում է առարկայից ստացած «զգայությունը կամ ըմբռնումը», որ կարող է վերարտադրվել նաև այն ժամանակ, երբ չկա զգայության աղբյուրը հանդիսացող առարկան. «Զգայության կամ ըմբռնումի այսպիսի նորոգումը մեր մեջ՝ կոչվում է մտապատկեր կամ պատկերացում» (էջ 15): Այսպիսի պատկերացումների վրա է հիմնված, ըստ Մանուկ Աբեղյանի, մարդկային մտածողությունը. մարդն իր ունեցած պատկերացումները զուգորդելով միմյանց հետ՝ առաջ է բերում «հոգեբանական դատողությունը», որ բաղկացած է լինում «հոգեբանական (դատողության) ենթակայից» և «հոգեբանական՝ ստորոգյալից». այս հոգեբանական դատողության արտահայտումը բառերի միջոցով՝ խոսքն է. «Մենք մտածում ենք, երբ իրար հետ զուգորդվող պատկերացումների շարքից անջատելով երկու պատկերացում՝ միացնում ենք միմյանց հետ, միաժամանակ և դիտակցում ենք նրանց մեջ եղած հարաբերությունը: Պատկերացումների այսպիսի միացումը հոգեբանության մեջ կոչվում է հոգեբանական դատողություն» (էջ 23): «Խոսքը կամ նախադասությունն, ուրեմն, հոգեբանական դատողության (մտածություն) արտահայտությունն է բառերով» (էջ 25): Եթե խոսքը կամ նախադասությունը անհատի մեջ կատարվող պատկերացումների զուգորդությունների կամ հոգեբանական դատողության արտահայտությունն է բառերով, ապա

լեզուն այդ առանձին հոգեբանական դատողությունների ամբողջությունն է. «Այսպիսով, ուրեմն, լեզուն դառնում է ամբողջապես բազմաթիվ և զանազան պատկերացումների զուգորդությունների մի ցանց» (էջ 37):

Այսպես, ուրեմն, Աբեղյանն ընդունում է լեզուն իբրև հոգեբանական երևույթ և, բնական է արդեն, լեզվական երևույթներն էլ ուսումնասիրում ու բացատրում է անհատական հոգեբանության երևույթներով: Եվ շնայած դրան, նա լիովին ընդունում է, որ լեզուն պատմական երևույթ է, որ լեզուն, շնայած յուր անհատական բնույթին, սերտ կերպով կապված է նույն լեզվով խոսող հանրության հետ, և սրանով էլ, բնականաբար, հակասում է իրեն:

Մի կողմից՝ գտնելով, որ լեզուն անհատական երևույթ է, անհատի սեփականությունը և արդյունք անհատի հոգեկան զործունեության, մյուս կողմից՝ նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզուն յուր զարգացմամբ, յուր անընդհատ փոփոխություններով ուղեկցում է ցեղի (ազգի) պատմությանը: «Մի լեզվի պատմությունը սերտ կապված է նույն լեզվով խոսող ազգի պատմության հետ. ուստի ինչպես ազգի պատմությամբ բացատրվում է շատ բան լեզվի մեջ, այնպես և ինքը լեզվաբանությունը բացատրում է շատ պատմական իրողություններ...: Լեզվաբանության օգնությամբ լուծվում են և ուրիշ շատ պատմական հարցեր, առանձնապես նախապատմական շրջանների վերաբերյալ, որոնցից չեն մնացել ոչ մի ուրիշ հիշատակներ, բացի լեզվից» (էջ 68):

Լեզվի այդ պատմական ընթացքը, լեզվի զարգացումը, նրա կրած փոփոխությունները հեղինակը դիտում է, ինչպես և բոլոր երիտքերականները, որպես լեզվաբանական անընդհատականություն. լեզուն ինքն պատմական երկար ժամանակների ընթացքում ներքին զարգացմամբ կրում է այս կամ այն փոփոխությունները: Այդ զարգացումը, որ կատարվում է դանդաղ ու աստիճանաբար, ունի յուր ներքին օրինքները, որոնք խոսողների կամքից ու գիտակցությունից անկախ են. «Ամեն լեզվի մեջ լեզվական բոլոր իրավությունները (ֆակտերը), այսինքն հնչյունները, բառերի նշանակությունները և բառերի կապակցության, բառակազմության ու բառափոխության ձևերը, որոշ օրենքներով միշտ և անընդհատ փոփոխվում են խոսողների բերանին խոսողների կամքից բոլորովին անկախ» (էջ 12): «Լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից մեկն այն է, որ ամեն լեզու միշտ և անընդհատ փոփոխվում է: Այս փոփոխության մեջ է լեզվի կյանքը կամ պատմությունը» (էջ 66):

Լեզվի այս էվոլյուցիոն զարգացման մեջ հեղինակը տեսնում է երեք զործոնի առկայությունը. առաջինը՝ և հեղինակի տեսակետով ամենագլխավորը՝ համաբանությունն է: Մարդիկ իրենց ունեցած լեզվական ձևերի նմանությամբ կազմում են նորանոր ձևեր. եթե խոսելիս մենք վերարտադրում ենք ուրիշներից շարունակ լսած ու մեր գիտակցության մեջ պահած ձևերը, ապա երբեմն էլ առանց ուրիշից լսած լինելու մեր գիտակցության մեջ եղած ձևերի նմանությամբ կազմում ենք այնպիսի բառեր, քերականական ձևեր ու կապակցություններ, որ երբեք չենք լսել ուրիշից և, առհասարակ, լեզվի մեջ գոյություն էլ չեն ունեցել: Որպես առանձին ձևեր նրանք չեն եղել լեզվում, բայց իբրև ընդօրինակումներ կամ պատճենումներ, նրանք գալիս են լեզվի տվյալ համակարգից:

Այսպիսով, իբրև նորակազմություններ կամ նորաձևություններ նրանք իսկապես նորմուծություններ են լեզվի մեջ, մինչդեռ այդ նորմուծությունները առաջ բերող համակարգը, դրանց առաջացումը պայմանավորող կազապարը

նոր չէ։ Այս նոր ձևերն էլ, ահա, քիչ-քիչ ընդհանրանալով և իրենց հերթին հետադա համաբանական (անալոգիական) կազմությունների օրինակ դառնալով, լեզվի մեջ առաջ են բերում անզդայի, դանդաղընթաց փոփոխությունը, որ երկար ժամանակից հետո միայն ներկայանում է որպես արդեն կատարված փաստ. «Անալոգիական կազմությունը խոսվածքի գործունեության համար ամենամեծ գործոններից մեկն է» (էջ 38)։ «Մարդս... վերարտադրում է իր սովորած լեզվական իրակությունները, և այս անալոգիական կազմությամբ արտադրում է այնպիսի ձևեր, որ ինքը չի սովորել, բայց լեզվի մեջ կան։ Սակայն խոսելիս երբևիտ էլ նա ճշտությամբ չի վերարտադրում իր սովորածը և անալոգիայով ստեղծում է նաև այնպիսի բառեր, բառերի այնպիսի նոր նշանակություններ ու բառաձևեր կամ կապակցության ձևեր, որոնք ոչ միայն զրսից չեն մտել իր գիտակցության մեջ, այլև երբեք գոյություն չեն ունեցել լեզվի մեջ» (էջ 44)։ «Այսպիսի նոր կազմություններով սկիզբն է դրվում լեզվի փոփոխությանը» (էջ 46)։

Այս անալոգիական կազմությունների հեղինակն, իհարկե, անհատներն են, հետևաբար և զարգացման ընթացքում լեզվի կրած փոփոխությունների հեղինակն էլ անհատն է. անհատներն են, որոնք իրենց կամքից անկախ, առանց նույնիսկ գիտակցելու, առաջ են բերում լեզվի մեջ նորանոր ձևեր և այդպիսով փոփոխությունների ենթարկում լեզուն։ Այստեղից էլ հեղինակը հետևեցնում է, որ լեզվի զարգացման երկրորդ գործոնն է անհատական լեզվի փոփոխությունը։ Անհատների լեզուն միշտ էլ փոփոխվում է, և քանի որ ամեն մի անհատի մեջ այդ փոփոխությունը յուրահատուկ ընթացք է ունենում, քանի որ յուրաքանչյուր անհատ տարբեր ձևով է փոխում լեզուն, ուստի և լեզվի մեջ շարունակ գոյություն են ունենում տարբերություններ. «...Շարունակ փոփոխվում է ամեն մի անհատի լեզու, և այս փոփոխությունն առանձին անհատների համար տարբեր ուղղություններով է լինում, որով և նորանոր տարբերություններ են երևան գալիս անհատական լեզուների մեջ» (էջ 44)։

Սակայն անհատները փոխադարձաբար ազդում են միմյանց վրա, ուստի և այդ փոփոխություններն էլ անհատից ծագելով ու հենց այդ անհատի ազդեցությամբ տարածվում են և, աստիճանաբար ընդունելություն գտնելով նաև ուրիշների մոտ՝ ընդհանրություն են ստանում. «Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են» (էջ 48)։ «... Որովհետև անհատն ազդում է իր շրջապատողների լեզվական զուգորդությունների վրա, նրանք էլ երբ հասկանում են մեկ ուրիշի պատահական նշանակությամբ գործածությունը, ընդունում են, մանավանդ եթե իրենք էլ նույն վիճակի մեջ են գտնվում, այսինքն կարիք են զգում իրենց պատկերացումն արտահայտելու և ուրիշ հարմար բառ չեն գտնում, բան իրենց լսածը» (էջ 49)։

Թե՛ նոր բառաձևերի, թե՛ բառերի նոր իմաստների և թե՛ առհասարակ բոլոր լեզվական նորությունների ընդհանրացման համար Մ. Աբեղյանը նշում է երկու նախապայման. առաջինն այն է, որ անհատի առաջ բերած փոփոխությունն այնքան շուտ և հեշտությամբ կարող է ընդհանրանալ, որքանով որ նա նպատակահարմար է լինում խոսողների համար. «Լեզվի... սովորական կիրառության, սովորական կենդանի խոսվածքի ժամանակ, ահա, ծագում են լեզվական նոր ձևերը, և ինչպես օրգանական բնության զարգացման, նույնպես և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվական իրակությունների ավելի կամ

պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց պահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը» (էջ 12): Եթե նոր ձևը նպատակահարմարության հիմամբ մնում և ընդհանրանում է, ապա մի առ ժամանակ նա զոյակից է լինում հին ձևին, երկուսի միջև մրցում է ստեղծվում, և այդ մրցմանը վերջ է տալիս նոր սերունդը, որ երկուսն էլ նոր սովորած լինելով, առանց գիտնալու, թե նրանցից որն է հինը, և որը՝ նորը, ընտրում է այն, որ իր լեզվի զարգացմանը թացքին համապատասխան է. «նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա, — քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում, — միակերպ ընդունում է թե՛ հինը և թե՛ նորը և երկուսն էլ անխտիր գործածում: Երբ նոր սերնդից բազմաթիվ անհատների մեջ լեզվի զարգացումն այն ուղղությամբ է ընթանում, որ ավելի նոր ձևն են գործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բոլորովին մոռացության տրվելով» (էջ 48):

Երկրորդ նախապայմանն անհատի՝ լեզվական նորաձևություններ հորինող անհատի, ազդեցության աստիճանն ու մասշտաբն է: Տարբեր անհատներ հասարակության մեջ տարբեր չափով են ազդեցություն ունենում. մեկն ավելի ազդեցիկ է, մյուսը՝ պակաս, մեկի ազդեցության շրջանն ավելի ընդարձակ է, մյուսինը՝ սահմանափակ, և այդ ազդեցության աստիճանն ու ընդարձակությունն էլ, իհարկե, չափանիշ են նաև նրա լեզվական ազդեցության համար. «Որքան ավելի մեծ է անհատի լեզվական ազդեցության շրջանը, այնքան ավելի արագ են ընդհանրանում նրա գործածած պատահական նշանակությունները» (էջ 49): Անհատական ճանապարհով սկսված այս նորաձևությունների շնորհիվ է, ահա, որ լեզուն անընդհատ փոփոխությունների է ենթարկվում. «նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից՝ սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոփոխվում է: Բազմաթիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում՝ դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի» (էջ 48):

Լեզվի փոփոխության երրորդ գործոնը նա համարում է լեզուների փոխազդեցությունը. այս փոխազդեցությունների հեղինակներն էլ, ըստ Աբելյանի անհատներն են, բայց այն անհատները, որոնք իրենց լեզվի հետ գիտեն նաև ազդեցություն գործող լեզուն: Այդ անհատները կարող են օտար լեզվից բառեր կամ «կապակցական ձևեր» գործածել և, այդպիսով, մտցնել իրենց լեզվի մեջ կամ անհրաժեշտությունից դրդված, երբ այդ բառը կամ «կապակցական ձևը» չեն գտնում իրենց լեզվում, կամ գիտակցաբար՝ երբ գերադասելով օտար լեզուն, բնիկ բառերի ու «կապակցական ձևերի» փոխարեն գործածում են օտարը: «Լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև ուրիշ լեզուների ազդեցությունը, — ասում է նա, — որին ենթակա է ամեն լեզու, քանի որ ազդերը միմյանցից կտրված չեն ապրում: Այս փոփոխությունը միևնույն եղանակով է առաջ գալիս, ինչ որ ընդհանրապես ամեն փոփոխություն լեզվի մեջ: Դրա սկզբնական աղբյուրն այնպիսի անհատներն են, որոնք խոսում են թե՛ իրենց ազգային լեզվով և թե՛ մի ուրիշ լեզվով, կամ թե՛ հասկանում են մի ուրիշ լեզու և լսում են այլ լեզվով խոսողների: Ուրիշ լեզուների ազդեցությունը երբեմն լինում է գիտակցաբար: Խոսողը բարձր գնահատելով օտար լեզուն, կամ կրթված մի հատկանիշ համարելով ուրիշ լեզվով խոսելը՝ իր համարը

Մանուկ Արևիկյանն աշխատանքի ժամանակ

պարծանք է կարծում այլ լեզվով խոսելը կամ իր ազդեցին լեզվի մեջ օտար բառեր, դարձվածներ և նույնիսկ ամբողջ ասացվածներ խառնելը» (էջ 51)։

Լեզվի դարդացման այս բացատրությունը տալով՝ Աբեղյանը անցնում է այնուհետև բարբառների առաջացմանը։ Ասացինք արդեն, որ հեղինակը գրանում է, թե կան միայն անհատական լեզուներ, բայց այդ անհատական լեզուները միշտ և ամեն տեղ էլ տարբերվում են իրարից, ուստի և հենց այդ անհատական լեզուները բարբառներ են «տարբական ձևով»։ Սակայն, սովորաբար բարբառներ կոչվում են ոչ թե այդ անհատական լեզուները, այլ նույն լեզվով խոսող ժողովրդի մի հատվածի տեղական խոսվածքը, որ մի այլ տեղի խոսվածքից տարբերվում է։ Այստեղից էլ հետևում է, որ բարբառներն առաջանում են լեզվի մեջ անհատների կողմից կատարվող այնպիսի փոփոխություններով, որոնք ընդհանրանում են ոչ թե այդ լեզվով խոսող ամբողջ ժողովրդի, այլ միայն նրա մի հատվածի հանրության մոտ. «Բարբառները ծագում են, երբ լեզվի մեջ առաջ եկած փոփոխությունները սահմանափակվում են որոշ տեղում և չեն անցնում ուրիշ կողմեր, ուր կամ հին լեզվական ձևերն են պահվում, կամ առաջ են գալիս տարբեր փոփոխություններ» (էջ 54)։

Այդ սկզբունքի վրա էլ, ահա, հիմնված է երկրորդ լեզվակացությունը, քանի որ բարբառներն առաջանում են մի լեզվից՝ նրա կրած այլ և այլ փոփոխությունների հետևանքով, և քանի որ այդ բարբառները ժամանակի ընթացքում կարող են այն աստիճանի հեռանալ իրարից, որ բոլորովին ուրույն լեզուներ դառնան, ուստի և ցեղակից լեզուները նույն ճանապարհով առաջացած մի մայր լեզվի ժառանգներն են. «Երբ բարբառների տարբերությունները միմյանցից այնքան մեծանում են, որ մի բարբառով խոսող մարդն այլևս չի հասկանում մյուս բարբառով խոսողին, հետևաբար և այնպիսի երկու բարբառ այլևս չաղդելով իրար վրա՝ մի ընդհանուր կյանքով չեն ապրում, — այն ժամանակ առաջ են գալիս նոր լեզուներ միևնույն մայր լեզվից» (էջ 63)։ «...Հենց որ նրանք (=բարբառները — է. Ա.) դադարում են... ընդհանուր կյանքով ապրելուց և մեկի կրած փոփոխությունն այլևս չի անցնում մյուսին, այն ժամանակ նրանք կազմում են երկու տարբեր, բայց ցեղակից լեզու։ Բոլոր ցեղակից լեզուներն, ուրեմն, միևնույն ընդհանուր մայր լեզվի երբեմնի բարբառների շարունակությունն են միայն» (էջ 64)։

Այս տողերից պարզ կերպով երևում է արդեն, որ հեղինակը լիովին ընդունում է և՛ լեզուների ցեղակցությունը, և՛ երբեմնի գոյությունը նախնական այն մայր լեզվի, որից առաջացել են մեզ ծանոթ ցեղակից լեզուները, այսինքն՝ հեղինակը միանգամայն որոշակիորեն ընդունում է նախալեզվի գոյությունը. «Ցեղակից լեզուների մայր լեզուն, որից առաջացել են նրանք, կոչվում է նախալեզու, իսկ սրանից առաջացած լեզուների խումբն՝ «ընտանիք» (էջ 64)։ Ընդունելով լեզուների ցեղակցությունն ու նախալեզվի գոյությունը, հեղինակը նույն անվերապահությամբ ընդունում է նաև այն ցեղերի միասնությունը, որոնք խոսել են նախալեզվով և որոնցից առաջացել են ցեղակից լեզուներով խոսող տարբեր ժողովուրդները. «...Այս գիտությունը (=լեզվաբանությունը — է. Ա.) հայտարարելով հնդեվրոպական նախալեզուն՝ դրա հետ միասին որոշ չափով երևան է բերում նաև այդ լեզվով խոսող ժողովրդի նախնական մշակույթը» (էջ 69)։ Այստեղից էլ, ահա, նա բնորոշում է համեմատական-պատմական քերականությունն ու սահմանում նրա նպատակը. այդ նպատակն է վերականգնել նախալեզուն և ուսումնասիրել, թե ինչպիսի փոփոխությունների

է ենթարկվել նա իրենից առաջացած ցեղակից լեզուների մեջ. «... Համեմատական քերականությամբ աշխատում են վերստեղծել իրրե ելակետ լեզվի նախնական դրությունը, որոշել քերականական բառարանական կողմն այն դարաշրջանում, երբ դեռ մեկ ընդհանուր լեզու է եղել, այլև թե ինչպիսի ձևափոխություն է կրել այդ մեկ լեզուն իր ամեն առանձին ճյուղերի մեջ: Այսպես կա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն, որով վերստեղծվում է հնդեվրոպական նախալեզուն» (էջ 68):

Այսպես. ընդունելով լեզուների ցեղակցության հարցը՝ հեղինակը հաստատապես ընդունում է նաև հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ և այս հարցում լիովին հետևում է Հյուբշմանին. գրքի 64—65-րդ էջերում թվելով հնդեվրոպական ընտանիքի լեզվաճյուղերը, ասիական խմբի մեջ երրորդ համարով հիշում է հայերենը, «որ ինքը մենակ մի առանձին ճյուղ է կազմում» (հմտ. էջ 70):

Հետմահու լույս տեսած «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության մեջ հեղինակը առերևույթ մի փոքր փոխել է կարծես յուր տեսակետը հայերենի կազմի մասին. իհարկե, այդ փոփոխությունը չի արտահայտված «Լեզուն և սկզբնական պատմությունը» հատվածում (էջ 7—9), ուր հեղինակը հիշում է միայն այդ մասին եղած երկու հիմնական տեսակետները. այդ հատվածում նա որոշակի ոչ մի բան չի ասում, թեև գրելու ձևից ու ոճից կարելի է մակարերել, որ հակված է հայերենը հնդեվրոպական համարելու կողմը, մանավանդ որ այդ տեսակետն ու դրա հիմնավորող փաստերն իր խոսքերով է շարադրում, մինչդեռ երկրորդի՝ հարեթական տեսության համար Ծառից մի հատված է մեջ բերում միայն, առանց յուր խոսքն ասելու այդ տեսության վերաբերյալ:

Հաջորդ «Օտար ազգեցություններ» հատվածում է (էջ 9—11), որ հեղինակն արտահայտում է կարծես թե նոր տեսակետ. նա գտնում է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է իր ծագմամբ, բայց երկար ժամանակ սերտ շփման մեջ լինելով բազմաթիվ ուրիշ ցեղերի հետ, նրանցից շատ ազգեցություններ է կրել, և, այդպիսով, մի խառնածին լեզու դարձել. «Մի բան պարզ է հիմա, որ հայոց լեզվի միայն մի մասն է հնդեվրոպական: Բազմաթիվ բառեր ու մասնիկներ, անպայման նաև քերականական ձևեր, որոնք դեռ բացատրված չեն, հավանորեն գալիս են ոչ հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերից, որոնց հետ շփվել է հայ ցեղն արևմուտքում: Բացի այդ՝ հայերեն լեզուն իշխել է Հայաստանի հին ժողովուրդների վրա, բայց սրանց լեզուներն էլ տեղի չեն տվել առանց հայերենի վրա ազդելու (ընդգծումները մերն են — Է. Ա.), այնպես որ հայերենը նույնիսկ մի խառնված լեզու է:

Մյուս կողմից խառնուրդ է և հայ ցեղը, որ իր հետ ձուլել է ուրարտացիներին և ուրիշ շատ հարևաններ: Այսպես՝ Փոքր Ասիայում և Ուրարտական երկրում տեղի ունեցած խառնուրդներով կազմվել է հայ էթնոսը — հայ ժողովուրդը և իր լեզուն» (էջ 9—10): Այս է հեղինակի վերջին տեսակետը, որ թեև արտաբանաբար տարբերվում է նախորդ «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մեջ որոշակիորեն և ամենայն հստակությամբ շարադրվածից, բայց ըստ էության նրանից սկզբունքորեն չի տարբերվում: Միակ զանազանությունը առաջինի հստակության և երկրորդի դիտավորյալ մանվածապատության մեջ է, ինչպես և «խառնված» տերմինի գործածության մեջ: Բայց այս տերմինն էլ ոչինչ չի փոխում, որովհետև հենց այդ պարզում (իսկ նախորդների մեջ առա-

վել ևս որոշակի կերպով) նա չի ընդունում լեզուների խաչավորման այն տեսությունը, որ ն. Մառն էր առաջ քաշել:

Հեղինակն այստեղ էլ ընդունում է հնդեվրոպականը, որին ավելացնում է նաև տեղական լեզուների տարրերը՝ հայերենի մեջ, ըստ որում՝ հակառակ իր գործածած «խառնվածո, խառնուրդ» բառերին՝ նա այդ տարրերը դիտում է իբրև ազդեցություններ, մի բան, որ երևում է թե հատվածի վերնագրից՝ «Օտար ազդեցություններ» և թե մեր մեջբերած հատվածի այն տողերից, ուր ասում է, թե այդ ուրիշ լեզուներն էլ «տեղի չեն տվել առանց հայերենի վրա ազդելու»: Այնպես որ կարող ենք ասել, թե այդ փոփոխությունն սկզբունքային չէ. նորությունն այն է այստեղ, որ հայերենի մեջ տեսնում է նաև տեղական լեզուների տարրերը՝ իբրև ազդեցություններ. ըստ որում, օտար ազդեցությունների նրա դնահատման մասին վերը խոսեցինք արդեն: Ասենք նաև, որ «խառնվածո լեզու» տերմինի գործածությունը, ինչպես և մեջբերված հատվածն ամբողջությամբ, անհրաժեշտ, անխուսափելի և հարկադրական տուրքն էր այն ժամանակ՝ հայտնի ուսմաններում իշխող մառականությանը:

Ը վերջո, հեղինակը խոսում է նաև գրաբար հայերենի մասին և գտնում է, որ նա հայերեն բարբառներից մեկը՝ Այրաբատի բարբառն է եղել, որ գրերի գյուտով դրական կիրառություն է ստացել ու դարձել ընդհանուր գրական լեզու. «...Հինգերորդ դարում մեր քաղաքական՝ միաժամանակ և կրոնական կենտրոնի՝ Այրաբատի բարբառը, որ հին վիպասաններն էլ գործածել են, Մահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների ձեռքով դառնում է գրական լեզու, որ հետագայում բանեցնում են ամենքը, և որ մնում է իբրև ընդհանուր գրական լեզու մինչև 19-րդ դարի կեսերը» (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 57):

Սրանք են, ահա, այն հիմնական սկզբունքները, որոնք արտահայտում է Աբեղյանը յուր զրքի ներածության մեջ (էջ 5—70) և որոնց հիմամբ էլ նա կատարել է յուր ուսումնասիրությունը հայոց լեզվի վերաբերյալ ու կազմել զրքի մյուս մասերը: Այդ մասերն, առանց վերապահության կարող ենք ասել, ժամանակակից հայերենի լավագույն ուսումնասիրությունն են կազմում. հեղինակը մեծ հմտությամբ հավաքել, դասգասել ու սիստեմի է վերածել ժամանակակից լեզվի բոլոր երևույթները և այդպիսով իսկ տվել մեր լեզվի իսկապես դիտական քերականությունը. այդ ուսումնասիրությունն էլ ավելի արժեքավոր է դառնում նրանով, որ լեզվական երևույթները քննում է պատմական մոտեցմամբ, աշխատելով գտնել ժամանակակից լեզվի այս կամ այն երևույթի պատմական արմատը, այս կամ այն ձևի նախատիպը և այլն: Այս բոլոր հարցերի քննարկման մեջ նա հաստատուն կերպով կանգնած է պատմականության սկզբունքի վրա և հմտորեն կիրառում է պատմա-համեմատական մեթոդը հայերենի նկատմամբ:

Մանուկ Աբեղյանը իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում կանգնած է եղել պատմական լեզվաբանության դիրքերում, և մեր իրականության մեջ պատմա-համեմատական լեզվաբանության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկն է եղել: Մակայն, այստեղ անհրաժեշտ է հիշել հեղինակի մի ուրիշ տեսակետը, որ երկար ժամանակ մեր քերականության մեջ վիճարկվել է, և որ, այնուամենայնիվ, հեղինակն իրեն հատուկ հաստատա-

1 Ամտ. նաև ժՀայոց հին գրակ. պատմ., Ե. Ա., էջ 85—87:

մտություններ անփոփոխ է պահել մինչև իր կյանքի վերջը: Դա ժամանակակից հայերենի հոլովների խնդիրն է:

Վերը հիշված «Աշխարհաբարի քերականություն» և առանձնապես «Աշխարհաբարի հոլովները» գրքերի մեջ հեղինակը գտնում է, որ աշխարհաբարում հայցական ու սեռական հոլովներ չկան: Այս տեսակետի դեմ դուրս եկավ Ստ. Ալիսասյանցը, որ յուր հոդվածում ասացուցում էր, թե կան այդ հոլովները: Աբեղյանն այդ հոդվածի դեմ գրեց յուր «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» աշխատությունը, որի մեջ կամենում է հիմնավորել և ասացուցել իր տեսակետը: Այս տեսակետի հիմքն այն է, որ, — պնդում է հեղինակը, — աշխարհաբարում հայցական և սեռական հոլովներն իրենց առանձին, սեփական ձևեր չունեն. նրանցից առաջինը նման է կամ ուղղականին, կամ տրականին, իսկ երկրորդը տրականին. և քանի որ «նույն ասածը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով» (Աշխ. հոլ., էջ 4), իսկ «մեր անուններն ունեն միայն հինգ ձև և ոչ ավելի» (անդ, էջ 5), հետևաբար և՛ «հոլովները» հինգն են, այսինքն յամեն անուն կարող է փոփոխվել հինգ ձևով, որ կոչվում են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական» (անդ, էջ 5, հմտ. Տարր. քեր., էջ 33—34):

Այս սկզբունքով, շնայած հակառակ քննադատություններին ու ասացուցաներին, երկար ժամանակ ուսուցվել է հայերենի քերականությունը հայկական դպրոցներում, գլխավորապես այն պատճառով, որ դպրոցական քերականության դասագրքերը կամ հենց իրենք՝ Աբեղյանինն են եղել, կամ իր աշակերտներին, որոնք, բնականաբար, հետևել են նրան: Այդ սկզբունքով է նա ուսումնասիրել ժամանակակից հայերենի հոլովները նաև «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ: Այդ հարցի վրա, սակայն, մենք հանգամանորեն կանգ առնելու ավելորդ ենք համարում, քանի որ թե զործնական-ուսույողական և թե դիտական տեսակետից այժմ արդեն առանձին կարևորություն չի ներկայացնում:

Այսպես, ուրեմն, վերն ասվածներից պարզվեց, որ Աբեղյանը լիովին հետևում է երիտքերականներին. լեզվի պատմականությունը, նրա անընդհատ պարզացումը և նման սկզբունքային խնդիրների քննությունը, որ երիտքերականների արժանիքն է կազմում, նաև Աբեղյանի համար պատվաբեր է. իր այդ դրույթները կիրառելով մեր լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, նա մեծ չափով առաջ էր շարժում հայ լեզվաբանությունը, հասցնելով այն իր ժամանակի եվրոպական առաջավոր լեզվաբանության մակարդակին: Բայց այդ ճիշտ տեսակետների հետ, ինչպես երիտքերականների, այնպես էլ, անտարակույս, Աբեղյանի սկզբունքներն ունեն իրենց խոցելի կողմերը:

Այստեղ ամենից առաջ պետք է հիշել անհատական լեզուները հարցը: Որ նույն լեզվով խոսող անհատների խոսվածքները տարբերվում են իրարից, այդ, իհարկե, մարքսիստական լեզվաբանությունն էլ ընդունում է, բայց դրա հետ միաժամանակ մարքսիստական լեզվաբանությունն ընդունում է, որ անհատական լեզուներն այնքանով միայն գոյություն ունեն, որքանով նրանք ընդհանուրին չեն հակադրվում: Ուստի և այն տեսակետը, թե կան միայն անհատական լեզուներ, հիմնովին սխալ է. կա հանրության համար ընդհանուր լեզու, որ իր ընդհանուր օրենքներով պարտադիր է նույն լեզվով խոսող բոլոր անհատների համար. այդ ընդհանուրը դրսևորվում է անհատների միջոցով, որոնք կարող են այս կամ այն չափով տարբեր կերպով խոսել, սակայն այդ

տարբերությունը չպետք է հասնի այն աստիճանին, որ խախտի ընդհանուրի կողմից ընդունվածը. հակառակ պարագայում կիզվի ս:յդ մասնավորի և ընդհանուրի կապը, որով և դոյությունն ախապայամանից կլրկվի հենց այդ անհատականը:

Այդպես և լեզվի բնորոշումն՝ իբրև հոգեբանական երևույթ՝ սխալ է: Որ լեզվական իրողությունների մեջ հոգեկան երևույթներն իրոք մեծ դեր են խաղում, այդ ճիշտ է, բայց որ լեզուն պատկերացումների գույքորդություններով կազմվող հոգեբանական դատողությունների ամբողջությունն է, ճիշտ չէ. ունենալ որևէ առարկայի պատկերացումը՝ դեռ չի նշանակում գիտակցել այն, իսկ լեզուն, ինչպես գիտենք, «առարկայացած գիտակցություն է»: Բայց այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել մի այլ հանգամանք ևս: Խիստ Մ. Աբեղյանը միտքը (= մտածողությունը) նույնացնում էր հոգեբանական դատողությունների հետ, բայց դրանց ալբյուրը նա համարում էր արտաքին աշխարհն իր բազմազան առարկաներով, երևույթներով ու դրանց բարդ հարաբերություններով: Սա նշանակում է, թե նա մարդկային ճանաչողության աղբյուրը համարում էր շրջակայի իրականությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ իր այդ տեսակետը նա առաջ է քաշել ու հանգամանորեն հիմնավորել դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին, ապա պարզ կլինի, թե տեսական ինչպիսի լուրջ ներգրում ունի նա մեր լեզվաբանության բնագավառում:

Այս երկու սկզբունքներից էլ բխում է երրորդը, այն, որ լեզուն զարգանում է անհատների միջոցով՝ համաբանությամբ, և նորաբանություններ ստեղծող անհատների ազդեցությամբ: Որ համաբանությունը լեզվի զարգացման պրոցեսում կարևոր դեր կատարող գործոններից մեկն է, դա, իհարկե, չի կարելի ժխտել. բայց որ ամեն ինչի սկիզբն ու պատճառը նա է, ապա սրա հետ համաձայնել չի կարելի: Եվ պատահական չէ, որ այս սկզբունքն առաջ քաշող իրիտքերականները, որոնց հետևորդն էր և Մ. Աբեղյանը, հետագայում շատ խիստ քննադատության են ենթարկվել:

Համաբանությունները լեզվի զարգացման հիմնական գործոն համարելով, Մ. Աբեղյանը, ինչպես և երիտքերականներն առհասարակ, գիտում էր լեզվի զարգացումն իբրև անհատի հոգեկան գործունեության արդյունք: Անհատը իր լեզվի համակարգում ունեցած կաղապարների օրինակով և հոգեբանական գույքորդությամբ կազմում է նորանոր ձևեր, որոնք շատանալով առաջ են բերում լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը: Սրանից ելնելով էլ Մ. Աբեղյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հենց այդ առանձին նորաձևություններին, իսկ այդ, ինչպես հայտնի է, բնորոշ է երիտքերականների, այսպես կոչված, «ատոմիզմին»: Իհարկե, համաբանությամբ կարող են առաջանալ նորաձևություններ, բայց չէ՞ որ լեզվի մեջ տեղի ունեցող բոլոր փոփոխությունները չեն, որ արդեն գոյություն ունեցող համակարգի այս կամ այն երևույթի ընդհանրացումն են ներկայացնում:

Որ դրաբարում, նույնիսկ V դարում և նրանից էլ առաջ, վիպասանության մեջ, հոգնակի հայցականը կարող էր գործածվել ուղղականի ք վերջավորությամբ (օր., եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին), սա կարելի է բացատրել համաբանությամբ, հիմք ունենալով այն փաստը, որ եզակի թվում հայցականը ուղղականին նման էր (տարբերվում էր միայն որոշյալ լինելու դիպքում՝ զ նախդիրն ստանալով). որ հետո, բուլղոյ և նման բայերը դարձան հետո, բուլղոյ և այլն, «վարակվելով» գործել, առնել և այլ բազմաթիվ բայե-

րից, դա հասկանալի է, ըստ որում -ել խոնարհումն առավել կենսունակն էր հայերենում. բայց որի՝ համաբանությունը, որի՝ կաղապարով առաջացան անձի և իրի առումները, երբ հայերենի մեջ դրա համար ոչ մի կաղապար չունեինք. որի՝ օրինակով կազմվեցին կզբեմ, կրեւեմ և դրանց նախափոր կալ ու լրեւմ, կալ ու լրեւմ ձևերը, որպէս խոնարհման նոր համակարգ, երբ հին հայերենին այդպիսի համակարգը խորթ էր: Պարզ է, որ համաբանությունների օգնությամբ դրանք և շատ ու շատ դրանց նման երևույթների առաջացումը բացատրել չի կարելի: Շեշտը դնելով համաբանությունների ճանապարհով ստեղծվող անհատական նորմությունների վրա, Մ. Աբեղյանը անտես է առնում լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափությունները:

Վերջապէս, այդպիսի տեսությունը բացասում է ամենախսկական գործոնը՝ պատմա-հասարակական գործոնը՝ լեզվի զարգացման պրոցեսում: Մի տեղ Մ. Աբեղյանը կարծես թէ հարկադրված է ընդունել այդ գործոնը, թեև դարձյալ հոգեբանական մոտեցումով. «Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով, — ասում է նա, — սկզբում ընդունվում է հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում, բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ յուրացնում են» (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 48): Բայց հենց սա էլ հակասում է իր տեսությանը. եթե, այնուամենայնիվ, փոփոխությունը տեղի է ունենում շատերի լսելով ու յուրացնելով, ապա դա նշանակում է, թե այստեղ առկա է հենց հասարակական գործոնը: Բացի դրանից, եթե շարունակ լսելն է դեր խաղում, ապա դա ցույց է տալիս, որ փոփոխությունները տեղի են ունենում խոսողության ժամանակ, հասարակական հաղորդակցման պրոցեսում: Իսկ սա էլ, իր հերթին, նշանակում է, որ լեզվի մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները անմիջականորեն կապված են լեզվի, որպէս հասարակական հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիայի հետ:

Այս տեսակետից քննադատելի է նաև նրա այն դրույթը, որի համաձայն փոփոխությունները տեղի են ունենում որոշակի, նպատակահարմար ուղղությունով, և լեզվի մեջ ընդունվում են այն նորաձևությունները, որոնք առավել նպատակահարմար են: «... Ինչպէս օրգանական բնության զարգացման մեջ, նույնպէս և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվական իրականություններին ավելի կամ պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց պահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը» (անդ, էջ 12): Այսպիսի համեմատությունը զուրկ է հիմքերից: Օրգանական աշխարհում «նպատակահարմարությունը» պայմանավորված է միջավայրին հարմարվելու և օրգանական պրոցեսներն առավելագույնս ապահովելու բնական օրենքի հետ:

Լեզվի մեջ նպատակահարմարության չափանիշ չի կարելի գտնել, ոչ որ չի կարող ասել, թե ինչու՞ զբոյժում են ձևն ավելի նպատակահարմար է, քան զբոյժ ձևը, ինչու՞ հայրենի ավելի նպատակահարմար է, քան հարց և այլն, և այլն: Բայց մենք դեռ բերում ենք որոշ համակարգի հետ կապվող երևույթներ. իսկ ի՞նչ կտեսնենք, եթե վերցնենք առանձին դեպքեր. զրաբարյան ֆեո, տեառն սեռականներն, ասենք թե, նպատակահարմար չեն, որովհետև անկանոն և բացառիկ ձևեր են, և այդ պատճառով էլ դուրս եկան լեզվից, բայց ինչու՞ նրանք չփոխարինվեցին ֆույրի, տերի (կամ տիրի) ձևերով, առավել կենսունակ -ի հոլովումով, այլ ստացան ֆոռ, տիրոջ ձևերը «վարակվելով» կնոջ ձևից, որ նույնքան «աննպատակահարմար» էր, որքան ֆեո, տեառն: Նշանակում է, լեզվի մեջ կատարվող փոփոխությունները բացատրելու համար պետք է հենվել

հենց լեզվի մեջ պործող օրենքների վրա, որոնք նրանց պատճառները, ոչ թե անհատների հոգեկան պործունեության, այլ իր իսկ լեզվի մեջ:

Ինչպիսի ասել ենք արդեն, Մ. Աբեղյանը շատ մեծ դեր է կատարել ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության բնադավառում, ըստ որում, քերականագիտության մեջ էլ նա ստեղծել էր իր ուղղությունը, այսպես կոչված ձևական ուղղությունը: Նրա աշխատությունների մեջ այդ ձևական մոտեցումը հիմնականում արտահայտվում է հետևյալում. բոլոր քերականական բնորոշումների հիմքում դնելով միայն ձևական առանձնահատկությունների սկզբունքը, նա խոսքի մասերի դասակարգման մեջ նույնացնում է. ա) պոչականներն ու դերանունները, բ) ածականները, մակբայները և դերբայները, որով և ընդունում է բառերի երեք խումբ (— երեք խոսքի մաս). գոյականներ, ածականներ, բայեր. միջարկությունը, իբրև խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարող բառեր, հանում է խոսքի մասերի շարքից:

Նույն սկզբունքից ելնելով, ուղղական ու հայցական հոլովը նույնացնում է իրար և չի ընդունում առանձին հայցական հոլովի գոյությունը աշխարհաբարում, սնուական էլ նույնացնում է տրականին: Բայր նույնացնում է ստորոգյալի հետ, որով և իբրև բայ, փաստորեն ընդունում է միայն դիմավոր ձևերը, իսկ դերբայները բաժանում է ածականի զանազան խմբերի միջև: Այս սկզբունքներով էլ, ահա, ուսումնասիրում է աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքը, բառակազմությունը, հնչյունաբանությունը: Այդ ուսումնասիրությունների գիտական արժեքը կարելի է բնորոշել հետևյալ ձևով:

Արևելյան աշխարհաբարի քերականագիտական ուսումնասիրության պատմությունը շուրջ երկուսուկես դարի պատմություն ունի: Համեմատելով աշխարհաբարի քերականություններն իրար հետ՝ ըստ հաջորդականության, տեսնում ենք մի շատ բնորոշ պատկեր: Առաջին քերականությունները դեռևս ուղղակի կախման մեջ են գրաբարի քերականական սխեմաներից: Նույնիսկ այնպիսի մեծարժեք ուսումնասիրություն, ինչպիսին է Ստ. Պալասանյանի «Ընդհանուր տեսություն արևելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» աշխատությունը, որ ժամանակակից հայերենի գիտական ուսումնասիրության հիմքն է դնում, դարձյալ դեռևս լիովին չի ազատագրվել գրաբարի սխեմաներից: Մանրամասնությունների մեջ չմտնելով, առնենք միայն մի բնորոշ օրինակ. ի՞նչ այդ աշխատության մեջ Պալասանյանը տարբերում է միայն չորս եղանակ՝ սահմանական, ստորադասական, հրամայական և դերբայ²: Եթե հիշենք, որ դերբայը բայական եղանակ չէ, ապա կմնան երեք եղանակները, բայց դերբայը հենքի մոտ եղանակ էր համարվում նաև գրաբարի համար: Հետագայում, 1874 թ. հրատարակած իր «Քերականութիւն մայրենի լեզուի» աշխատության մեջ դրանց ավելացնում է ևս մի եղանակ՝ պայմանականը³, բայց դա շատ բան չի փոխում խոնարհման սխեմայի մեջ, որի հիմքում ընկած է դեռևս գրաբարի սխեման:

Դրությունը չփոխեցին նաև Պալասանյանի հետևորդները (Ա. Բահաթրյանց, Ն. Մելիք-Թանգյան, Ա. Արաբաջյան, Հար. Թումանյան, Ն. Տեր-Ղևոնդյան): Ծիշտ է, նրանք առանձին, մասնակի հարցերում որոշ առաջընթաց կատարեցին, բայց սիստեմն, իբրև ամբողջություն, մնաց անփոփոխ: Եվ, ահա,

² Տե՛ս Ս. Պալասանյան, Ընդհանուր տեսութիւն արևելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց. Թիֆլիս, 1870, էջ 62—74:

³ Տե՛ս Ս. Պալասանյան, Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874, էջ 54:

Արեղյանն էր, որ խորապես ուսումնասիրելով աշխարհաբարր, կարողացավ հրաժարվել զրաբարյան կամ կիսազրաբարյան քերականական սխեմաներից, աշխարհաբարի քերականությունն ուսումնասիրել ինքն իրենով ու իր մեջ, որպես յուրահատուկ համակարգ, և ստեղծել այդ համակարգն արտացոլող քերականական սխեման՝ անկախ զրաբարյան սխեմայից: Բայի խոնարհման համակարգում, օրինակ, նա տարբերում է արգեն հինգ եղանակ առանց դերբայի՝ իրականության կամ սահմանական եղանակ, անհրաժեշտության կամ հարկադրական եղանակ, կարելիության (հնարավորության) կամ ենթադրական եղանակ, հարկադրական եղանակ և ըղձական եղանակ:

Այսպիսով, Մ. Արեղյանի փերականական ուսումնասիրությունների առաջին և մեծագույն արժեքն այն է, որ դրանց շնորհիվ մեր գրական լեզվի փերականական կառուցվածքի նկարագրությունը լիովին ու վերջնականապես ազատագրվեց զրաբարյան փերականական սխեմաներից և ունեցավ իր ուրույն սխեմաները: Այդ սխեմաները վերջին երեսուն տարիներում, իհարկե, մասնակի փոփոխություններով զգալիորեն ճշգրտվել են, բայց և այնպես սխեման, ամբողջությամբ վերցրած, հիմնականում պահպանվել է և ընկած է բոլոր քերականական հետազոտությունների հիմքում:

Մինչև Մ. Արեղյանի քերականական ուսումնասիրությունների երևան գալը մենք չունեինք շարահյուսություն, որպես գիտական դիսցիպլին, բառիս բուն իմաստով: Շարահյուսական երևույթները քննարկվում էին քերականությունների «Համաձայնություն» բաժնում, որ ավելի շատ քերականական ձևերի կիրառությունների կանոններն էր տալիս, քան խոսքի նկարագրությունը և նրա միավորների վերլուծությունը:

Մ. Արեղյանն առաջինն էր, որ բարձրացրեց շարահյուսական ուսումնասիրությունները մի նոր մակարդակի և դարձրեց փերականական ուսումնասիրության՝ ձևաբանության հետ իրավահավասար մի ճյուղ: Եվ թեպետ ժամանակակից շարահյուսական սիստեմը, որպես սկզբունքների սիստեմ, արմատապես տարբերվում էր նրա սիստեմից, բայց շարահյուսական վերլուծությունների սխեման հիմնականում այն է, ինչ որ ստեղծել է Մ. Արեղյանը:

Մինչև Մ. Արեղյանի քերականական ուսումնասիրությունների երևան գալը մենք չունեինք հնչյունաբանություն: Քերականությունների մեջ հաշվի էին առնվում գրի, ուղղագրության հետ կապված իրողությունները և, այդ պատճառով էլ լեզվի հնչյունական կողմի վրա ոչ մի ուղադրություն չէր դարձվում: Նույնիսկ այնպիսի մի լեզվաբան, ինչպիսին է Արսեն Այտրնյանը, դեռևս հնչյունի ու տառի տարբերակումը չունի: Մ. Արեղյանը առաջինն էր, որ գիտականորեն ուսումնասիրեց ժամանակակից հայերենի հնչյունական համակարգը և հայ փերականագիտության մեջ հիմնադրեց նաև այս ճյուղը: Մեր այժմյան հնչյունաբանական ուսումնասիրությունները հիմնականում դեռ այն մակարդակի վրա են գտնվում, ինչպիսին ներկայացնում է Մ. Արեղյանի «Հա-

4 Ստ. Պալասանյանն իր «Ընդհանուր տեսություն արևելեան գրաւոր լեզուի հայոց» (1870) աշխատության մեջ դեռևս հնչյունը տառից չի տարբերում. «Քերականություն մայրենի լեզուի» (1874) գրքում հնչյունն ու տառը նույնացնելով, տարբերում է գրից հետևյալ ձևով. «Լեզվի յուրաքանչյուր հնչյունը կոչվում է տառ, որ եթե թղթի վրա ձևակերպենք դիւր է ասվում: Գրերը առանձին պայմանական նշաններ են, որ տեսնելով ենք որոշում միմյանցից, իսկ հնչյունները՝ լսելով» (էջ 85): Այս սահմանումն անփոփոխ պահպանվում է նաև գրքի հետագա չորս հրատարակություններում (5-րդ հրատ. 1906):

յոց լեզվի տեսություն» աշխատության «Բառերի հնչյունները (հնչյունաբանությունը)» գլուխը (էջ 71—127):

Հայ քերականագիտական գրականության մեջ անուշագրության մատնված լինագավառներից մեկն է եղել բառագիտությունը: Մենք ունեցել ենք հիանալի բառարաններ, բայց չենք ունեցել բառագիտություն: Մ. Աբեղյանն իր ուսումնասիրություններով հիմնադրեց բառագիտությունը որպես լեզվի գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն ճյուղերից մեկը՝ իր երկու բաժիններով (իմաստաբանություն և բառակազմություն) և վերջին տարիներում այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքները դեռ հեռու են տեսական այն մակարդակից հասնելուց, որ ներկայացնում են «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության «Բառերի նշանակությունը (իմաստաբանություն)» և «Բառակազմություն» գլուխները (էջ 128—304):

Այս բոլորից կենելով, մենք առանց տատանվելու կարող ենք ասել, որ Մ. Աբեղյանը աշխարհաբարի քերականական ուսումնասիրությունը բարձրադասից գիտական մի այնպիսի բարձր աստիճանի, որ լիովին համապատասխանում է ժամանակակից լեզվաբանության մակարդակին: Ծիշո է, նրա ուսումնասիրությունների հիմքում ընկած է հոգեբանական ինդիվիդուալիզմն իրեն հատուկ ֆորմալիզմով, բայց դա, այնուամենայնիվ, չի խանգարել, որ նա կարողանար խորապես ու բազմակողմանիորեն վերլուծել մեր լեզվի իրականությունները և բացահայտել նրա քերականական կառուցվածքի, որպես ինքնուրույն լեզվական համակարգի, հիմնական առանձնահատկությունները⁵: Եվ եթե Ս. Պալասանյանը ժամանակակից հայերենի գիտական ուսումնասիրության հիմքը դրեց, ապա Մ. Աբեղյանը ստեղծեց ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական հեռավանդությունը: Այս նշանակում է, թե Մանուկ Աբեղյանը մեր գրական լեզվի ամենախոշոր ուսումնասիրողն է և ամենամեծ ավանդն ունի այդ բնագավառում: Եվ ինչպես որ չի կարելի զբաղվել հայոց լեզվի պատմության կամ հայ բարբառագիտության հարցերով, առանց Հ. Աճառյանի մեծահարուստ գիտական ժառանգության յուրացման, այնպես էլ անկարելի է զբաղվել ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրությամբ, առանց խորապես յուրացնելու Մանուկ Աբեղյանի լեզվաբանական ժառանգությունը, որ մեր գրական լեզվի գիտական ուսումնասիրության հաստատուն հիմքն է կազմում:

Վերջապես, ինչպես ասել ենք, Մ. Աբեղյանը գերազանցապես գրականության հարցերով է զբաղվել և, հետևաբար, չի կարելի նրա գիտական գործունեությունն ու ժառանգությունը գնահատել, անտեսելով այդ բնագավառը: Մենք, իհարկե, նրա գրականագիտական ժառանգության բազմակողմանի ու հանգամանալից գնահատությունը տալու հավակնությունը չունենք, այդ պատվովոր գործը գրականագետ-մասնագետներին ենք թողնում: Այնուամենայնիվ, համարձակվում ենք ամենաընդհանուր ձևով մի երկու դատողություն անել:

Հայ հին մատենագրության ուսումնասիրությամբ զբաղվողներ են եղել նաև Մ. Աբեղյանից առաջ. բայց նրանք զբաղվել են հայ մատենագրությամբ ընդհանրապես: Աբեղյանն առաջիններից էր, որ կարողացավ հայ մատենագրության մեջ տեսնել մի ինքնուրույն բաղադրիչ՝ հայ հին և միջնադարյան գեղարվեստական գրականությունը, և ուսումնասիրել այն: Իր բազմամյա խորա-

⁵ Նկատի պետք է ունենալ, որ մեքենական թարգմանության դարգացմամբ պայմանավորված՝ լեզվի կառուցվածքի ձևական (ֆորմալ) — ստրուկտուրալ վերլուծության անհրաժեշտությունը նոր կոդով է արժեքավորում Մ. Աբեղյանի քերականական վերլուծությունները:

հմուտ հետազոտություններով նա հիմնադրեց հայ հին և միջնադարյան գրականության պատմությունը, որպես հայագիտության մի ինքնուրույն ճյուղ, և ինքն էլ գրեց դրա՝ հայ հին գրականության ամբողջական ուսումնասիրությունը, որ հայագիտության լավագույն գանձերից մեկն է:

Որպես գրականագետ և լեզվաբան, միաժամանակ, Մ. Աբեղյանը երկար տարիներ զբաղվել է հայկական տաղաչափության ուսումնասիրությամբ և իր հետազոտությունների արդյունքներն ամփոփել «Հայոց լեզվի տաղաչափություն» մենագրության մեջ, որը ևս հայագիտության ամենամեծ կոթողներից է:

Վերջապես, հսկայական է նրա ավանդը նաև հայ ժողովրդական բանահյուսության բնագավառում, որի անխնջ և խորահմուտ մշակներից մեկն է եղել նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Այս բոլորն, ահա, ինքնին բերում են այն անվերապահ եզրակացության, որ Մանուկ Աբեղյանը մեր ժամանակի ամենամեծ հայագետներից մեկն է եղել և նրա թողած գիտական հարուստ ժառանգությունը հայագիտության ոսկեֆոնդի մասն է կազմում:

Э. Б. Агаян

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МАНУКА АБЕГЯНА

(В связи со 100-летием со дня рождения)

Р е з ю м е

Среди арменоведов первой половины XX века исключительное место занимает Манук Хачатурович Абегиан (1865—1944). Его глубоко научные исследования по армянскому фольклору, языку, древнеармянской литературе и мифологии значительно продвинули арменоведение вперед и возвели его на новую ступень.

Особенно неопенима его роль в изучении современного армянского языка. В многочисленных исследованиях, посвященных структуре современного армянского языка, М. Х. Абегиан глубоко анализировал грамматический строй нашего языка на уровне передовой русской и зарубежной лингвистики.

Грамматические исследования ашхарабара (современного армянского языка), появившиеся до Абегиана, находились в прямой зависимости от грамматических схем грабара (классического армянского языка). М. Абегиан создал самостоятельные схемы, отражающие систему ашхарабара независимо от схем грабара. В своих трудах по армянскому языку («Теория армянского языка», «Грамматика ашхарабара», «Синтаксис ашхарабара» и др.), на основе исследования фонетики, лексики, морфологии и синтаксиса он создал истинно научное грамматическое учение об ашхарабаре. В статье рассматривается грамматическое учение М. Х. Абегиана, а также дается краткая оценка некоторых его монументальных трудов по армянской литературе, фольклору и т. д.